

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Кай Струве

НІМЕЦЬКА ВЛАДА, УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ, НАСИЛЬСТВО ПРОТИ ЄВРЕЇВ

Літо 1941 року в Західній Україні

Переклад з німецької
Наталі Комарової

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2022

Переклад з німецької: Наталя Комарова

Струве Кай.

**С87 Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв:
Літо 1941 року в Західній Україні / пер. з нім. Наталі Комарової. –
К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. – 608 с., з іл.
ISBN 978-966-378-929-3**

Книга німецького історика розповідає про масові вбивства євреїв у Західній Україні в перші дні та тижні після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року та участь у них місцевих жителів. На основі широкого кола джерел з архівів України, Росії, Польщі, Німеччини, США, Ізраїлю та спогадів очевидців автор реконструював акти насильства в 78 населених пунктах, які сталися в перші тижні нацистської окупації.

Одним із головних результатів дослідження є той факт, що центральну роль у цих безчинствах відігравали організовані групи повстанців проти радянської влади, які під час зміни режиму «карали» тих, кого вважали опорою Советів і «зрадниками». Найчастіше цими «носіями» і «прислужниками» радянської влади ставали місцеві євреї. Смертовбивство у містах і селах Східної Галичини відбувалося зазвичай лише там, де головними учасниками насильства поряд із німецькими поліцейськими та військовими підрозділами були місцеві збройні загони, створені підпільними структурами ОУН. У невеликих населених пунктах «страти» і публічні покарання оунівці проводили самостійно.

Причини антиєврейського насильства на початку німецько-радянської війни автор намагається віднайти, аналізуючи широкий історичний контекст: нацистську ідеологію, український націоналізм у ХХ столітті, міжвоєнну історію Польщі, сталінські репресії, події у інших регіонах Польщі та країнах Балтії, окупованих СРСР у 1939–1940 роках.

The translation of this work
was supported by a grant from
the Goethe-Institut

and the Fund for Central &
East European Book Projects,
Amsterdam

Книга видана спільно
із Меморіальним музеєм
Голокосту США

The US Holocaust Memorial Museum's Jack, Joseph, and Morton Mandel Center's mission is to ensure the long-term growth and vitality of Holocaust Studies. To do that, it is essential to provide opportunities for new generations of scholars. The vitality and the integrity of Holocaust Studies requires openness, independence, and free inquiry so that new ideas are generated and tested through peer review and public debate. The opinions of scholars expressed before, during the course of, or after their activities with the Mandel Center do not represent and are not endorsed by the Museum or its Mandel Center.

На обкладинці використана фотографія «Двір слідчого ізолятора НКВС, 1 липня 1941 р.»
LAV NRW R, Ger. Rep. 195 Bd. 737, Anl. 14.

УДК 94:323.12((=411.16)(477.8)

Struve, Kai: Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt

© Walter de Gruyter GmbH Berlin Boston. All rights reserved.

This work may not be translated or copied in whole or part without
the written permission of the publisher (Walter De Gruyter GmbH,

Genthiner Straße 13, 10785 Berlin, Germany)

ISBN 978-966-378-929-3

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2022

ЗМІСТ

Список скорочень.....	9
Передмова до українського видання.....	11
Вступне слово до німецького видання.....	14
Слово від наукового редактора	17
1. ВСТУП.....	21
Історія досліджень	25
Історія пам'яті	37
Насильство та погроми — теоретичні підходи	45
Джерела.....	49
Підходи до викладу матеріалу	55
2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИГОТУВАННЯ	57
2.1. Німці до 1939 року	57
Націоналізм, комунізм і євреї	57
Образ Радянського Союзу	59
Вересень 1939 року.....	61
Війна проти Польщі.....	61
Насильство проти євреїв	66
2.2. Українці до 1939 року	73
Радикальний націоналізм	73
Від УГА до УВО	73
Від УВО до ОУН.....	78
Антисемітизм	82
Вересень 1939 року.....	90
ОУН і німці в 1930-х роках.....	90
Німецько-польська війна.....	95
Українське повстання	104
Висновки.....	112
2.3. Німці перед війною з Радянським Союзом.....	114
Планування майбутньої війни	114
Айнзацгрупи.....	118
«Погромний наказ» Гайдріха.....	122
Плани щодо України.....	128
2.4. Українці в 1939–1941 роках	132
Східна Галичина під радянською владою.....	132
Зміна влади.....	132
Поляки, євреї та українці	135

У Генеральній губернії	147
Ветерани ОУН і УГА та Український центральний комітет.....	147
Розкол ОУН	155
Перед новою війною	159
«Нахтігаль» і «Роланд»	159
Підготовка повстання	163
Плани ОУН (б)	166
Приготування ОУН (м).....	175
«Похідні групи», перекладачі та бригади розвідників.....	179
Висновки	182
3. ЛІТО 1941 РОКУ	185
3.1. Початок війни	185
Наступ Німеччини та українське повстання	185
Радянське масове вбивство	188
Доброміль	190
Убивства в'язнів.....	190
Вермахт і ОУН (б).....	194
Айнзацгрупа та масовий розстріл.....	196
Заснування Української держави	199
Насильство проти євреїв та ексгумація трупів	200
Сокаль	204
Луцьк	211
Висновки	212
3.2. Львів	214
Убивства в'язнів	214
Німецьке вторгнення та створення української міліції	218
На шляху до Львова: Ярослав Стецько та похідні групи	225
Трупи у в'язницях	232
Виявлення радянського злочину	232
Радянська бійня як ритуальне вбивство — чутки про тортури	237
Проголошення Української держави	245
Збори 30 червня 1941 року	245
Відозви та накази Івана Климова	250
Українська міліція	253
Погром.....	258
Тюрма «Бригідки»	259
Слідчий ізолятор НКВС на вул. Лонцького.....	273
В'язниця на вул. Замарстинівській	283
Насильство в інших місцях.....	290
Завершення прибирання трупів і «Малі Бригідки».....	295
Виконавці злочинів	297
Батальйон «Нахтігаль».....	298

Айнзацгрупа	302
Поліцейські батальйони	307
Вермахт	310
Підрахунок кількості жертв	315
Проголошення Української держави і німці	317
Вермахт, українська міліція та місцеві адміністрації	322
Пропаганда за допомогою трупів	327
Масовий розстріл 5 липня	329
Арешт Стецька	335
ОУН (б) і «німецькі методи»	342
Військова адміністрація і євреї	345
«Петлюрівські дні»	346
Висновки	354
3.3. Інші території, підконтрольні Вермахту	358
Самбір	358
Старий Самбір	365
Рудки та Комарно	367
Дрогобич	368
Борислав	382
Східниця, Турка та навколишні села	397
Стрий	404
Бібрка	407
Перемишляни	409
Рогатин	411
Бережани	414
Бучач і околиці	421
ОУН (б) у Переволоці	421
Окупація Бучача	424
Зміна влади в Доброполі	427
Покарання колгоспників у Переволоці	429
Вигнання євреїв	430
Монастирська та інші населені пункти	433
Дичків	436
Чортків	437
Околиці Чорткова	443
Косів	444
Скородинці та інші села	446
Улашківці	448
Товсте та Озеряни	451
Висновки	453
3.4. Злочини дивізії Ваффен-СС «Вікінг»	457
Загибель командира полку «Вестланд»	458
Золочів	461

Зборів	476
Озерна	478
Тернопіль	479
Убивства в'язнів.....	479
Погром	483
Убивства в будівлі в'язниці.....	489
Після 5 липня	495
Перепоховання жертв погрому.....	498
Кількість жертв	499
Виконавці злочинів.....	501
Скалат.....	503
Гримайлів.....	506
Висновки.....	508
3.5. Території, окуповані угорською армією	510
Станіслав.....	512
Отинія.....	516
Коломия.....	520
Болехів.....	525
Тлумач	527
Незвисько та околиці	528
Райони, суміжні з Буковиною	534
Висновки.....	537
4. ПРИКІНЦЕВІ ВИСНОВКИ	539
Кількість жертв	539
Контексти.....	542
Мотиви	545
Порівняння.....	550
Список фотоілюстрацій і карт.....	559
Джерела та література.....	561
Іменний покажчик	594
Географічний покажчик	602

Список скорочень

- AAN (пол.: Archiwum Akt Nowych, Warszawa) — Архів актів нових у Варшаві
- АГ (нім.: Einsatzgruppe, EG) — айнзацгрупа
- АК (нім.: Einsatzkommando, EK) — айнзацкоманда
- АОК (нім.: Armeeoberkommando, AOK) — командування армії
- AW (Archiwum Wschodnie Ośrodka „Karta”, Warszawa) — Архів Східного відділу осередку «Карта»
- AŻIH (пол.: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego) Архів Єврейського історичного інституту
- BA (нім.: Bundesarchiv Berlin, BA) — Федеральний архів Німеччини в Берліні
- BA-MA (нім.: Bundesarchiv-Militararchiv, Freiburg/Breisgau) — Федеральний військовий архів Німеччини у Фрайбурзі
- BOss (пол.: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocławiu) — Національна бібліотека імені Оссолінських
- BStU (Bundesbeauftragter für die Unterlagen des ehemaligen Staatssicherheitsdienstes der DDR) Федеральне представництво з документації колишньої служби безпеки НДР (Штазі) — скор. Архів Штазі.
- ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации
- ГДА СБУ — Галузевий державний архів Служби безпеки України
- ДАЛО — Державний архів Львівської області
- ДАТО — Державний архів Тернопільської області
- ДПУ — Державне політичне управління
- ДУН — Дружини українських націоналістів
- ЕМ (від нім. Ereignismeldungen UdSSR) — Донесення про події в СРСР
- ЗіПо (нім.: Sicherheitspolizei, SiPo) — поліція безпеки
- ЗК (нім.: Sonderkommando, SK) — зондеркоманда
- ЗУНР — Західно-Українська Народна Республіка
- ІМТ (англ.: International Military Tribunal) — назва багатотомного видання документів Нюрнберзького процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини
- КДБ — Комітет державної безпеки
- НДР — Німецька Демократична Республіка
- НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
- НСРПН — Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини
- ОДПУ — Об’єднане державне політичне управління

ОКВ (нім.: Oberkommando der Wehrmacht, OKW) — Верховне головнокомандування Вермахту
ОКГ (нім.: Oberkommando des Heeres, OKH) — Головнокомандування сухопутних військ
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів революційна під керівництвом С. Бандери
ОУН(м) — Організація українських націоналістів під керівництвом А. Мельника
ПУН — Провід українських націоналістів
РГВА — Российский государственный военный архив
РСГА (нім.: Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) — Головне управління імперської безпеки
СД (нім.: Sicherheitsdienst, SD) — служба безпеки Третього Райху
СЄПН — Соціалістична єдина партія Німеччини
СУНМ — Союз української націоналістичної молоді
УВО — Українська військова організація
УГА — Українська Галицька Армія
УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання
УНО — Українське національне об'єднання
УНР — Українська Народна Республіка
УПА — Українська повстанська армія
УСС — Українські Січові Стрільці
УЦК — Український Центральний комітет
ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління
ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України
USHMMA (англ.: United States Holocaust Memorial Museum Archive, Washington, D.C.) —
Архів Меморіального музею Голокосту США у Вашингтоні
YVA (англ.: Yad Vashem Archives, Jerusalem) — Архів меморіалу Яд Вашем у Єрусалимі

Передмова до українського видання

Книга присвячена темі насильства проти євреїв у Західній Україні з боку як німців, так і місцевого населення в перші дні та тижні після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року. Отже, книга присвячена не тільки проблемам німецької історії і Голокосту, а й робить внесок в історію України XX століття. Тому я особливо тішуся тим, що тепер вона існує і в українському перекладі, а отже, отримує ширшу читачку аудиторію.

З одного боку, в книзі порушуються питання історії українського націоналізму XX століття і не останньою чергою — Організації українських націоналістів (ОУН), які, як пояснювалося у вступі до німецького видання, мають велике значення для історичної пам'яті й політики української, а почасти й міжнародної, громадської думки. З іншого — центральне місце в книзі займає дослідження виявів антисемітського насильства в десятках населених пунктів Східної Галичини, тож відповідні розділи є водночас внеском в історію цього регіону.

Це дослідження проводилося з використанням порівняльного, мікроісторичного методу. Мета полягала в якомога точнішій реконструкції місцевих подій, щоб з'ясувати суперечливі для науковців та громадськості питання щодо масштабів погромів та їхніх виконавців. Відтворити ці події без значних неточностей часто заважала відсутність достатніх джерел інформації, особливо стосовно маленьких містечок і сіл. Однак завдяки залученню та порівнянню великої кількості населених пунктів вимальовуються певні закономірності, які дають можливість краще зрозуміти події і в тих місцевостях, щодо яких існують лише поодинокі або не достатньо надійні джерела. У відповідності до цього методу досліджень книга містить численні описи локальних подій, що мають значення і для історії цих населених пунктів. Щоправда, при цьому беруться до уваги лише кілька днів і тижнів літа 1941 року. Для подальших досліджень потрібне системне вивчення місцевого контексту й конкретної обстановки за більший відтинок часу: після вересня 1939 року, тобто за радянської влади, у міжвоєнний час, а може, і в більш ранні часи¹.

Після виходу в 2015 році німецького видання книги з'явилося ще кілька публікацій на ту саму тему, які вже неможливо було врахувати в німецькій редакції. Примітки в деяких місцях були доповнені посиланнями на нові публікації, але текст німецького видання, крім виправлення кількох незначних неточностей, залишився без змін, бо хоча в новіших розвідках згадуються додаткові джерела та деталі, вони здебільшого підтверджують наведені тут дані.

¹Одна з останніх спроб за допомогою соціологічних і статистичних методів з'ясувати, чому в деяких населених пунктах мало місце насильство проти євреїв, а в інших — ні, порушує важливі й далекосяжні питання, але, на жаль, демонструє чималі методичні та фактографічні недоліки, зокрема щодо західноукраїнських областей; Jeffrey S. Kopstein, Jason Wittenberg: *Intimate Violence. Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Ithaca, 2018; див. мою рецензію в: *H-Soz-Kult*, 21 березня 2019 р., URL: www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-27753. Дата звернення січень 2021.

Новою публікацією є книга Ларса Вестерлунда про фінських добровольців у дивізії Ваффен-СС «Вікінг»². У ній наводиться низка доказів, насамперед щоденникові записи та спогади вояків дивізії з країн північної Європи та Нідерландів, що доповнюють випадки насильства, відтворені в розділі 3.4. «Злочини дивізії Ваффен-СС “Вікінг”». Крім того, Вестерлунд показує, що вояки цього підрозділу СС у перші дні липня 1941 року вбивали у великій кількості не лише євреїв, а й радянських військовополонених.

Самому автору завдяки знайденим додатковим джерелам вдалося точніше, ніж у цій книзі, визначити число жертв радянських масових страт в'язнів у Львові в дні перед німецькою окупацією міста 30 червня 1941 року: їх було щонайменше 2329 і щонайбільше 2753³.

Також варто особливо відзначити книги Олега Клименка та Сергія Ткачова, присвячені різним німецьким і українським поліцейським формуванням у Тернопільській області. На жаль, про ці книги я дізнався вже після завершення свого дослідження. У них показується на прикладі різних населених пунктів, які в цій праці не згадувалися або згадувалися побіжно, як із підпільних структур ОУН формувалися місцеві українські збройні загони і як після приєднання Східної Галичини до Генеральної губернії, з серпня 1941 року, їх частково перетворювали на «українську допоміжну поліцію»⁴. Крім того, в цих книжках наводяться численні додаткові докази насильства проти українців з боку місцевої міліції під час переходу від радянської до німецької влади влітку 1941 року. На такі злочини вказується і в різних місцях цієї книги, але системно вони не досліджуються. З праць Клименка та Ткачова з'ясовується, крім того, що важливі дані для подальших, поглиблених досліджень місцевих подій можна знайти передусім у матеріалах радянських органів внутрішніх справ та судочинства післявоєнного періоду.

До числа найважливіших розвідок, на які я спирався в цій праці, належить стаття Джона-Пола Химки, присвячена злочинам проти євреїв у Львові. Ту дискусію, яка розгорнулася в Україні після публікації її перекладу, тут теж уже було неможливо врахувати. В основному результати моїх досліджень підтверджують викладення Химкою львівських подій. Однак при цьому в мене, на підставі вивчення додаткових джерел, чіткіше визначена участь у них німецьких військових і поліцейських підрозділів. Головною причиною критики, яку викликала стаття Химки, було те, що в ній зроблено наголос на ролі в антиєврейському насильстві у Львові української міліції, створених і керованих ОУН (б). Насправді ж події у численних містечках показують центральну роль збройних загонів ОУН ще ясніше, ніж події у Львові, де досить велику стихійну участь у насильстві брали місцеві жителі. У дрібніших населених пунктах елемент стихійності часто мав менші масштаби або був узагалі відсутній.

²Lars Westerlund. *The Finnish SS-Volunteers and Atrocities 1941–1943*. Helsinki, 2019.

³Струве К. Масові вбивства в'язнів львівських тюрем: що відомо про місця та кількість жертв?// *Україна модерна*. 9 вересня 2018 (URL: <http://uamoderna.com/md/struve-lonckoho>). Про це також (хоч і з непереконливою інтерпретацією наступних злочинів проти євреїв у передмові від редакторів): Ksenya Kiebusinski, Alexander Motyl (eds.). *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. A Sourcebook*, Amsterdam 2017.

⁴Клименко О., Ткачов С. Українці в дистрикті «Галичина» (Чортківський округ). Німецький окупаційний режим в південних районах Тернопільщини в 1941–1944 рр. Харків, 2012; ті самі: Українці в поліції в дистрикті «Галичина» (Тернопільський округ). Німецький окупаційний режим в Тернополі та околицях у 1941–1944 рр. Харків, 2013. Щодо сусідньої південної Волині, яка не розглядалася тут детально, див.: ті самі: Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь). Німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944. Харків, 2012.

Одним із головних результатів мого дослідження є те, що воно не підтримує тезу, нібито під час виявів насильства проти євреїв із боку місцевого населення влітку 1941 року на західних кордонах СРСР йшлося здебільшого про стихійні безчинства, спричинені антисемітизмом і частково також користолюбством. Навпаки — в цій праці підкреслюється центральна роль організованих груп повстанців проти радянської влади, які під час зміни режиму «карали» тих, кого вважали опорою Советів і «зрадниками». Смертовбивство у більших масштабах відбувалося зазвичай лише там, де головними учасниками насильства були такі повстанці (в Західній Україні це були підпільні структури ОУН) і створені ними місцеві збройні загони або німецькі поліцейські та військові підрозділи.

Крім доданих мною джерел та літератури, наукова редакторка Тетяна Пастушенко доповнила це видання і посиланнями на інші публікації та роз'ясненнями щодо осіб і понять, які читачам в Україні можуть бути менш відомими або зрозумілими, ніж німецькій аудиторії. За це їй за ретельне редагування я їй щиро вдячний. Хочу подякувати також Світлані Гончаровій за літературне редагування та Наталії Комаровій за її зусилля з перекладу мого об'ємного тексту.

Не меншу подяку висловлюю Леонідові Фінбергу і видавництву «Дух і Літера» за надійне забезпечення публікації українського видання книги, а також Гете-Інституту та Меморіальному музею Голокосту США за сприяння її перекладу та редагуванню.

Вступне слово до німецького видання

Ця книга виходить у час, коли початок німецько-радянської війни в 1941 році набув особливого значення у світлі нової війни — збройного конфлікту на Сході України. На його початку, навесні 2014 року, крім постачання зброї і вторгнення бойовиків з Росії, на російському телебаченні та в частині російських друкованих ЗМІ відбувалася масштабна, безпрецедентна дезінформаційна кампанія. Серед її основних мотивів було прагнення подати протестний рух Євромайдану взимку 2013–2014 років та наступну за ним зміну уряду в Києві як «фашистський путч» і практично повторення нападу Німеччини на Радянський Союз у 1941 році. Згідно з цією версією, ворожі західні сили — цього разу США та ЄС — знову, як у 1941 році, захопили владу в Києві за допомогою вкрай жорстоких українських «фашистів», прихильників Бандери зі Львова та його околиць. Свій режим убивств і репресій вони почали поширювати на східні області України, а місцевий «народ» піднявся на справедливую боротьбу, щоб захистити себе. Той факт, що цій кампанії в Росії і на Сході України вдалося мобілізувати бійців на підтримку цього збройного повстання, можна пояснити насамперед тим, що вона скористалася створеними ще за радянських часів образами ворогів — «українських фашистів» і «бандерівців», які й досі залишаються глибоко вкоріненими в масову свідомість у пострадянських суспільствах, і не лише там.

Радянська пропаганда подавала український націоналізм часів Другої світової війни й, зокрема, очолюване Степаном Бандерою крило Організації українських націоналістів (ОУН) у сфальшованому вигляді — як творіння німців, як «поплічників німецьких катів» під час брутального німецького панування над українцями. Вона, з одного боку, приписувала їм злочини, за які ті не були відповідальними, а з іншого — майже не приділяла уваги реальним злочинам, учиненим ними проти поляків і євреїв. Метою цієї пропаганди була не просвіта в галузі історії, а створення образу ворога. У Західній Україні, де після поновлення влітку 1944 року радянської окупації Українська повстанська армія (УПА) багато років поспіль вела партизанську війну, збереження позитивної пам'яті про бандерівську ОУН і УПА, навпаки, стало продовженням опору брутально запровадженій тут радянській владі. Обидві ці причини пояснюють той факт, що різнобічним, критичним обговоренням та аналізом злочинів радикальних націоналістів в Україні досі майже ніхто, крім представників вузьких інтелектуальних кіл, не займався. Традиційному радянському образу ворога й надалі протистойть лише некритична героїзація українських націоналістів.

Треба сподіватися, що політичне пробудження українського суспільства завдяки Євромайдану приведе, незважаючи на воєнні дії на Сході країни, до посилення демократичної цивілізаційної відкритості й створення таким чином кращих умов для диференційованого, критичного аналізу цих складних сторінок української історії з подальшим

їх оприлюдненням. Відкрите, демократичне суспільство може існувати лише на такому стабільному підґрунті, коли можливе критичне обговорення проблемних питань власної історії задля досягнення історичної правди. Автор сподівається, що його праця стане внеском у цей процес.

Дискусії довкола подій в Україні після зими 2013–2014 років, які точилися в Німеччині та інших країнах, чітко показали, що стереотипні образи українців, і зокрема як «українських фашистів», поплічників німців, дуже поширені на Заході та досі відіграють чималу політичну роль. Ці образи є облудними з багатьох причин, і не останньою чергою тому, що пов'язані з викривленим тлумаченням подій 1941 року. Це дослідження може допомогти пролити світло в цьому питанні. Так, з одного боку, в ньому викриваються злочини радикальних українських націоналістів, а з іншого — доводиться, що відповідальність за чимало приписаних українцям злочинів насправді лежала на німецьких поліцейських і військових підрозділах.

Це дослідження — перероблена версія докторської дисертації, яку я захистив улітку 2013 року на 1-му філософському факультеті Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера. Я хотів би щиро подякувати своїм рецензентам Міхаелю Г. Мюллеру, Дітеру Полю та Патріку Вагнеру за уважне прочитання тексту й за рекомендації щодо його переробки. Я вдячний, крім того, Дітеру Полю за підказку, внаслідок якої зрештою виникла теперішня назва книги.

Підготовці остаточної версії рукопису книги передували довгі роки праці над цією та суміжними темами. До вивчення відносин між євреями та неєвреями в 1939–1941 роках на території окупованої Радянським Союзом Східної Польщі мене заохотив Дан Дінер, коли я працював науковим співробітником в Інституті єврейської історії і культури імені Шимона Дубнова при Ляйпцизькому університеті. Важливим контекстом для підготовки проєкту дослідження подій у Західній Україні влітку 1941 року було кілька конференцій у цьому інституті, за матеріалами яких видано збірник статей, над яким я працював спільно з Елазаром Барканом та Елізабет А. Коул. Крім того, свої перші міркування й результати дослідження фактів насильства влітку 1941 року я мав можливість представити в Інституті імені Шимона Дубнова та в рамках конференцій проєкту Омера Бартова й Еріка Вейца «Прикордоння. Етнічність, ідентичність та насильство у зоні розколу імперій від 1848 року». До підсумкового збірника матеріалів цього проєкту ввійшов і перший начерк цієї книги.

Стипендія імені Рауля Гільберга в Центрі перспективних досліджень Голокосту при Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні дала мені можливість за кілька місяців ґрунтовно опрацювати першоджерела. Після цього важливий етап досліджень було проведено за підтримки Німецького науково-дослідного товариства в Інституті історії Галле-Віттенберзького університету. Тут я маю особливо подякувати Міхаелю Г. Мюллеру: кафедра східноєвропейської історії забезпечила ідеальні умови для досліджень і завершення роботи над рукописом.

Під час опрацювання цієї теми я представив результати свого дослідження в різних контекстах і обговорював їх з багатьма науковцями-істориками. Особливо цінним був обмін думками з Марком Царинником і Джоном-Полом Химкою, які за різних нагод

допомагали мені додатковою інформацією або матеріалами з власних досліджень. Джон-Полу Химці я вдячний, крім того, за критичний перегляд чималої частини рукопису. Дякую також Анджею Жбіковському за важливу підтримку, особливо на початковому етапі проєкту, і Рею Брендону за рекомендації та обговорення питань, які в мене виникали.

Серед різних дискусійних майданчиків, де я мав змогу представити свої дослідження, варто відзначити насамперед Данилів семінар при Кафедрі сучасних українських студій Оттавського університету, який уже десять років поспіль щорічно проводить Домінік Арель, а також Центр європейських, російських і євразійських студій Торонтського університету, де я виступив з доповіддю на запрошення Джефрі Коппштейна. Ігор Щупак і Владислав Гриневич забезпечили мені можливість представити результати моїх досліджень на великій конференції в Києві, присвяченій історії і спогадам про Другу світову війну та Голокост в Україні.

Омрі Каплан-Фосрайзен і Кетлін Кан допомагали мені з прочитанням першоджерел і літератури івритом та їдишем. Міріам Гофмасер, Крістіана Терпіц і Фрідеріка Терпіц виконали остаточну коректуру рукопису. Їм усім — моя найщиріша подяка. Але найбільше я маю подякувати Фрідеріці, Норі та Фабіану за їхню підтримку, підбадьорення, розраду та терплячість під час тривалої роботи над цією книгою.

Галле (Заале), січень 2015 р.

Кай Струве

Слово від наукового редактора

Книгу, яку ви тримаєте в руках, не можна назвати легким пізнавальним читивом. Насправді читати її важко, але вона нікого не залишить байдужим. Ця книга про насильство. На кожній її сторінці описується, реконструюється послідовність та аналізуються деталі вбивств, майже як у кримінальному розслідуванні. Книга важка тому, що вона про вбивства, які відбувалися в українських містах, містечках і селах. Про вбивства місцевих євреїв, поляків і українців. Важка ще й тому, що доводить причетність до насильства також і місцевих українців. У даному випадку основна увага в дослідженні зосереджена на участі в єврейських погромах членів боївок військово-революційного проводу Організації українських націоналістів. Для сучасного українського національного наративу оунівці під час війни залишаються найпослідовнішими борцями за створення незалежної Української держави, вони вважаються носіями демократично-визвольної ідеї, борцями за визволення всіх поневолених СРСР народів. Але реальна історія набагато складніша і далека від ідеальної оповіді.

Небажання знати і працювати зі складними сторінками минулого призводить, за влучним висловом Ярослава Грицака, до перетворення цих сторінок на «історичні міни», які активно використовують місцеві й зарубіжні політтехнологи та їхні замовники для дестабілізації внутрішньої ситуації в країні та дискредитації держави на міжнародній арені. «При цьому історикам не лишається нічого іншого, як виступати в ролі саперів. [У цій ситуації] фаховим історикам варто пробувати змінити загальну суспільну атмосферу так, щоб політрукам від історії дедалі тяжче було перетворювати електоральні поля на мінні поля історії»¹. Книга Кая Струве «Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв» є фаховою «інструкцією» для роботи на такому «мінному полі історії».

Кай Струве — доцент східноєвропейської історії в Інституті історії Університету імені Мартіна Лютера. Він спеціалізується на історії Польщі та України XIX–XX ст., є автором монографії «Селяни та нація у Галичині. Про належність та соціальну емансипацію у XIX столітті»² та багатьох інших публікацій, які свідчать про тривалий інтерес автора до історії Галичини і закономірність вибору такої складної теми для дослідження, як єврейські погроми влітку 1941 року. Нині працює над проектом, у якому аналізує дискурси про український націоналізм на Сході і Заході в період Холодної війни³. Кай Струве провадить активну громадську діяльність, наприклад, є членом Німецько-української комісії істориків, Історичної комісії для Сілезії.

¹Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка, 2014. С. 105

²Struve Kai. Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2005. 485 S.

³Детальніше про автора див. його персональну сторінку на сайті Університету імені Мартіна Лютера URL: <https://www.geschichte.uni-halle.de/mitarbeiter/struve/publikationen/>

Книга, яка пропонується українському читачеві, є не лише енциклопедичним описом сюжетів та героїв, а й спробою осмислити все, що відбувалося, дати цьому пояснення. Початковою тезою дослідження стала думка Тімоті Снайдера, який влучно охарактеризував літні погроми 1941 року як наслідок зіткнення на цій території радянської та німецької влади: «Ці погроми були спільною постановкою, нацистською редакцією радянського тексту»⁴. Каю Струве це промовисте тлумачення здалося занадто спрощеним, адже, на його думку, специфіка самого регіону має довшу передісторію, ніж період 1939–1941 років. Він скористався поняттям «часових пластів», яке ввів німецький історик та теоретик історичної науки Райнгарт Козеллек для опису зв'язку історичних подій зі структурами (соціальними, економічними, культурними) різного періоду, що діють одночасно. Тобто питання про причини того, що сталося в Західній Україні влітку 1941 року, виявляється також питанням про співвідношення події зі структурами (і старими конфліктами), що історично склалися в цьому регіоні. Кай Струве представив німецький, єврейський, український і частково польський погляди на ті страхіння, які прокотилися по містах і селах Галичини в перші дні та тижні після нападу нацистської Німеччини на СРСР. Проте детальний аналіз «часових пластів» і взаємозв'язків автор свідомо зосередив переважно вздовж уявної лінії «німецька влада — український націоналізм». Такий підхід дав можливість детальніше показати різні контексти, складники, акторів та їхню мотивацію під час акцій убивства євреїв на початку німецької окупації.

Ще одним продуктивним підходом у цьому дослідженні є використання теорії насильства, розробленої соціологом Рендалом Коллінзом, про те, що насильство не притаманне абсолютній більшості людей, на це здатні лише «violent few» (купка жорстоких). Насильство не є чимось хаотичним, воно керується культурними та політичними уявленнями, стереотипами щодо «інших» і цілями учасників.

Такі теоретичні підходи дозволили Каю Струве відійти від поширеного в західній історіографії пояснення величезних масштабів убивства євреїв у Східній Європі більшим, ніж на Заході, антисемітизмом місцевого населення⁵. На думку автора, у великій кількості з досліджених у цій книзі населених пунктів Західної України йшлося про вибухи насильства, які виникали внаслідок дій німецьких військових та поліцейських підрозділів, новоствореної місцевої міліції та боївки ОУН, до яких, утім, часто спонтанно долучалися місцеві жителі.

Разом із тим, Кай Струве показує складні сценарії життя людей у цей період, які часто були зигзагоподібними, мінливими, котрі неможливо включити в жодний сталий моральний імператив. У книзі йдеться і про те, як представники українського чи польського населення захищали євреїв, переховували їх або протистояли насильству. Навіть поведінка українських міліціантів не була однотайною.

Описані Каєм Струве єврейські погроми та акції насильства, які прокотилися влітку 1941 року Західною Україною, окрім декількох найбільш резонансних випадків, як-то у Львові чи Золочеві, залишаються маловідомими для сучасного українського суспільства. Як приклад, можна навести той факт, що в найпопулярнішому і найдоступнішому інформаційному ресурсі — Вікіпедії — в жодній україномовній статті про історію

⁴Timothy Snyder. Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. London, 2010. P. 196. Український переклад книги Снайdera див.: Снайдер Т. Криваві землі. Пер. з англ.: М. Климчук, П. Грицак. Київ: Грані-Т, 2011. С. 208.

⁵Наприклад, Waitman Wade Beorn, The Holocaust in Eastern Europe: At the Epicenter of the Final Solution, Bloomsbury Academic, 2018, p.3.

населених пунктів, події в яких реконструював німецький історик, не згадується про вбивства місцевих євреїв, а тим більше про участь в них українців. Включення цих трагічних сторінок до української історії — надзвичайно важливий етап формування інклюзивної пам'яті про Другу світову війну та становлення громадянського суспільства.

Інформаційно насичений текст книги Кая Струве відкриває для українських істориків цілий комплекс нових джерел. Це, насамперед, спогади вцілілих євреїв: опубліковані в Польщі, Ізраїлі, США; неопубліковані, які зберігаються в архівах Єврейського історичного інституту у Варшаві, Меморіального музею-архіву Голокосту США у Вашингтоні, меморіалі Яд Вашем у Єрусалимі. Це бойові донесення, щоденники бойових дій військових підрозділів і частин Вермахту, дивізії СС «Вікінг», Словацької й Угорської армій, айнзацгруп СС. Це матеріали повоєнних судових процесів, які відбувалися в Німеччині над нацистськими злочинцями, а також малодосліджені матеріали радянської Надзвичайної державної комісії, більшість документів якої зберігається в Москві. Дослідження Кая Струве вказує також на джерельні масиви, які залишаються ще не достатньо опрацьованими і можуть суттєво доповнити картину подій. Ідеться про галузевий архів Служби безпеки України, фонди українських обласних архівів, свідчення очевидців. За винятком декількох усноісторичних проєктів, які проводили в середині 2000-х років польське товариство «Карта» та французький священник Патрік Дебуа, в місцевих жителів ніхто ніколи не питав про події Голокосту і єврейські погроми. Що вони знають про ці події, що вони пам'ятають і чи пам'ятають взагалі? Як вони собі пояснюють, що сталося і чому? Особливо мене вразила історія села Незвисько на березі Дністра. Хотілося запитати в його мешканців: що ж відбулося тут напередодні, з яких причин /за що його жителі в серпні 1941 року втопили в річці 60 односельчан — євреїв, поляків і українців — як місцевих комуністичних активістів?

Моя робота як наукової редакторки полягала в тому, щоб адаптувати німецький науковий текст для українського читача, використовувати усталені для вітчизняної науки поняття, пояснити незрозумілі метафори або маловідомі події, факти, обставини, надати додаткову інформацію про дійових осіб. Тому насичений коментарями і посиланнями на джерела авторський текст я доповнювала ще й своїми коментарями, біографічними довідками, прикладами джерел та літератури українських авторів.

Певні труднощі виникли з перекладом деяких німецькомовних термінів, що свідчить про формування в українській науці термінологічного апарату з історії Голокосту. Тому варто представити наші міркування щодо тлумачення тих термінів, про які у процесі роботи над книжкою ми вели дискусії з Каєм Струве. По-перше, це проблема адекватного перекладу такого важливого в дослідженнях Голокосту і Другої світової війни терміна, який німецькою звучить як «der Täter» або англійською як «perpetrator». Буквально цей термін означає людину, яка вчинила протиправні/аморальні дії, але їм ще не надали правової оцінки. Відповідником українського слова «злочинець» у німецькій є інший термін «Verbrecher» або в англійській «criminal». У студіях Голокосту терміном «Täter/perpetrator» позначають особу, причетну до насильства. В українській мові слова, яке б передавало такі нюанси, немає. Ми називаємо злочинцем і людину, вину якої доведено в суді, і ту, яку лише підозрюємо у негідній поведінці. Останнім часом в українському науковому історичному середовищі на позначення англійського «perpetrator» вживають слово «винуватець». Але без відповідного додатка чи пояснення («винуватець чого?») таке окреме слово в українській мові не має сталого самостійного значення. Тому спільно

з літературною редакторкою ми вирішили використовувати різні синоніми, залежно від контексту: злочинець, лиходій, причетний до злочину, до вбивства, підозрюваний у вбивстві тощо.

Наступний термін, пошук адекватного перекладу якого викликав дискусію з автором, — це слово «Nutznießer», тобто людина, яка отримує зиск від когось чи від чогось. Це поняття українською можна перекласти терміном з економіки «бенефіціар», або буквально «вигодоздобувач». Кай Струве вживає це слово для опису стереотипного погляду поляків і українців на євреїв як носіїв і прихильників радянської влади та людей, які мають із цього матеріальну вигоду. В цьому випадку ми зупинилися на виразі, який передає традиційну негативну конотацію до безпринципної людини, яка шукає вигоди від стосунків із владою, — це «прислужник», «пристосуванець».

У процесі роботи над українським виданням книги з'ясувалося також, що термін саботаж (від фр. sabotage) має різне значення в українській і німецькій мовах. Ми називаємо саботажем прямий або прихований зрив, свідоме перешкоджання роботі чи якомусь заходу, тоді як у німецькій мові під саботажем розуміють цілу низку прихованих, підступних насильницьких дій, які ми, своєю чергою, називаємо диверсіями. Тому в книзі довелося давати окреме роз'яснення, чому спеціальні загони і воєнізовані групи, які мали виконувати завдання з руйнування важливих об'єктів, німецькою визначаються як «саботажні», а в українському перекладі — «диверсійні».

Такі приклади можна наводити й далі. У цьому контексті важливо зауважити, що кожен переклад і адаптація наукових творів для вітчизняного читача — це дуже важлива робота, яка збагачує нас не лише історичними знаннями, а й сприяє творенню нового мовного наукового апарату, розвитку культурного середовища загалом.

На завершення хотілося б додати ще декілька важливих моментів. Кай Струве у своєму дослідженні намагався дати пояснення єврейським погромам 1941 року, що були першими у цілій низці актів насильства, які зрештою призвели до винищення єврейського населення Західної України впродовж нацистської окупації. Не важко передбачити, що не всі погодяться з висновками німецького історика. Зважена наукова дискусія, пошук аргументів, нових слів, досліджень і перепрочитання джерел — усе це було б найкращою реакцією на книгу Кая Струве. Це була б наша важлива робота над «історичними ранами», «завданими не тільки владними режимами, але й локальними спільнотами, сусідами, місцевими призвідниками депортацій та масових убивств»⁶. Адже «політика визнання» як концептуальний підхід в історії, про який розмірковує Олена Стяжкіна у своїй книзі «Рокада», стосується не лише українців, а й усіх людей, які жили в Україні та опинилися у вирі Другої світової війни.

Тетяна Пастушенко

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
Інституту історії України НАН України

⁶Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і Літера, 2020. С. 26.